

*Πραγματώσεις και αιτούμενα
στην ιστορία του ελληνικού βιβλίου*

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἐναρκτήριας Συνεδρίας,
Κυρίες καὶ Κύριοι,
Ἀγαπητὲς καὶ ἀγαπητοὶ συνάδελφοι καὶ φίλοι

Θέλω νὰ ἐκφράσω καὶ ἐγὼ τὴ χαρὰ μου γιὰ τὴ συνάντησή μας σὲ αὐτὸ τὸ Διεθνὲς Συνέδριο καὶ νὰ σᾶς εὐχαριστήσω πὺ ἀνταποκριθῆκατε στὴν πρόσκλησή μας.

— Θέλω νὰ εὐχαριστήσω τόσο ἐσᾶς πὺ εἶστε παρόντες, ὅσο καὶ ἐκείνους πὺ προσκλήθηκαν ἀλλὰ δὲν μπόρεσαν νὰ εἶναι μαζί μας, γιὰ τὴ βοήθεια, τὴν ὁποία ἐμεῖς καὶ καθέννας σας γνωρίζει ὅτι προσφέρατε γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου.

— Τὸν φίλο μου κ. Κωνσταντῖνο Σπ. Στάικο, πὺ εἶχε τὴν ἰδέα καὶ τὴν πρωτοβουλία νὰ ὀργανώσουμε αὐτὸ τὸ Συνέδριο, γιὰτὶ συνεργαστήκαμε ἀνθρώπινα καὶ ἀποτελεσματικὰ γιὰ τὴν πραγματοποίησή του. Συνεργαζόμεστε δύομισι χρόνια τώρα ἀδιάκοπα γιὰ τὰ ἔργα πὺ ἔχουν σχέση μετὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου: τὴν Ἔκθεση *Θησαυροὶ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης*, τὸ 1999, μετὴν πρῶτο στὴν ὀργανωτικὴ τριάδα τὸν φίλο μας κ. Βασίλη Κρεμμυδά, τὴν Ἔκθεση *Πεντακόσια Χρόνια Ἐντυπῆς Παράδοσης τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (1499-1999)*, τὸ 2000 στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, καὶ τώρα γιὰ αὐτὸ τὸ Διεθνὲς Συνέδριο. Καὶ στὶς τρεῖς προσπάθειες βιώσαμε τὴ χαρὰ τῆς συνεργασίας μετὴν ὅλους σας: ζήσαμε τὴ συλλογικότητα πὺ εἶναι ἀπαιτητικὴ, χαροποὶδς καὶ εὐεργετικὴ.

— Τὸν κ. Δημήτρη Κοντομηνᾶ, Πρόεδρο τοῦ Ὁμίλου Interamerican, πὺ ἔγινε χορηγὸς καὶ αὐτῆς τῆς προσπάθειας δείχνοντας τὴ μεγαλοκαρδία τοῦ φίλου τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ βιβλίου.

— Τὸ Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο, πὺ υἱοθέτησε τὴν πρότασή μας καὶ στήριξε τὴν ὀργάνωση τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου στὸν ἰδανικὸ τρόπο τῶν Δελφῶν.

Προκειμένον νὰ ἀναφερθοῦμε, ἔστω καὶ ἐν συντομία, στὶς πραγματώσεις καὶ στὰ αιτούμενα τῆς ἱστορίας τοῦ ελληνικοῦ βιβλίου, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι σὲ σχέση μετὴν ἄλλους ἐπιστημονικοὺς κλάδους τῶν ἱστοριοφιλολογικῶν σπουδῶν γιὰ τὸν νεότερο ἑλληνισμό ἢ ἱστορία τοῦ βιβλίου καὶ ἡ βιβλιολογία μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν εὐνοημένες.

Ἡ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία ἀπὸ τὸ 1466 ὡς τὸ 1799, μὲ μεγάλο βαθμὸ πληρότητας, εἶναι ἡ μεγάλη ὑποδομὴ γιὰ τὴν ὁποία ὀφείλουμε εὐγνωμοσύνη στὸν Émile Legrand καὶ στοὺς συνεχιστὲς του Μανοῦσο Μανοῦσακα, Γεώργιο Λαδᾶ καὶ Ἀθανάσιο Χατζηδῆμο, Φίλιππο Ἡλιοῦ, Θωμᾶ Παπαδόπουλο. Ὁ Θωμᾶς Παπαδόπουλος προέκρινε τὴν ἔρευνα καὶ μὲ μιὰ πολυδύναμη ἀλφαβητικὴ ἀνακατάταξη τῶν τίτλων τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας 1466-1800, μὲ πολλαπλὰ εὐρετήρια καὶ συνάρθρωση πληροφοριῶν, ποὺ ἔγινε ὁδηγὸς μας.

Τὴν Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800-1863 τῶν Δημητρίου Γκίνη καὶ Βαλερίου Μέξα συνέχισαν δεκάδες ἐρευνητὲς ποὺ καθοδηγήθηκαν ἀπὸ τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν καὶ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ διευκολύνθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀλφαβητικὴ ἀναγραφή τῶν τίτλων τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Ἐμμανουὴλ Μοσχονᾶ. Χιλιάδες προσθήκες δημοσιεύτηκαν στὰ περιοδικὰ Ὁ Ἐραμιστὴς καὶ Τετράδια Ἐργασίας καὶ οἱ περισσότερες ὀφείλονται στὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ, ποὺ ἀνέλαβε παράλληλα μιὰ ἐξ ἀρχῆς Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ πρῶτος τόμος τῆς (1801-1818) ἔδειξε στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος, σχεδὸν τρομοκρατικά, καθὼς συνόδευσε τὶς 1.686 περιγραφὲς τίτλων καὶ τόμων βιβλίων μὲ πλῆθος στοιχείων, κριτικὰ καὶ συγκριτικὰ ἐπεξεργασμένα, ἀναδεικνύοντάς τες σὲ ἀσφαλὴ πηγὴ καὶ συγχρόνως ἱστορία τοῦ βιβλίου, καθὼς πορεύεται ἀπὸ τὴν καταλογογράφηση τῆς ἐντυπῆς παραγωγῆς στὰ ἱστορικὰ τοῦ κάθε ἐντύπου καὶ μέσα ἀπὸ αὐτά, σὲ μιὰ πιὸ τεκμηριωμένη ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ βιβλίου, γιὰ νὰ ὁδηγηθοῦμε σὲ μιὰ ἐνδελεχέστερη κατανόηση τῶν πραγματικοτήτων καὶ τῶν μηχανισμῶν τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας, ὅπως αὐτὴ δημιουργήθηκε μέσα στὸ χρόνο».

Γιὰ τὴν περίοδο 1864-1897 εἴχαμε τὴ σημαντικὴ συμβολὴ τοῦ Νικολάου Μαυρῆ ποὺ ἀτύχησε, καθὼς ἔμεινε ἀνένδοτη τρεῖς δεκαετίες τώρα. Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ καὶ οἱ συνεργάτες του στὸ Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο (ΕΛΙΑ) ἔχουν συγκεντρώσει ἕναν πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ περιγραφῶν βιβλίων ποὺ τρέφει τὶς προσδοκίες μας. Γιὰ τὴν ὥρα ὁ Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ΕΛΙΑ τῆς Πόλης Πολέμη εἶναι τὸ πρῶτο σωσίβιο γιὰ τὸν ἐρευνητὴ.

Ἀπαριθμώντας τὰ κατορθωμένα γιὰ τὴν ὑποδομὴ τῶν σπουδῶν μας, ὀφείλουμε ἀναφορὰ στὸ δίτομο ἔργο τῆς Ντόρης Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες. Ὁρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστὰ 1665-1899*, ποὺ ἀνοίξε νέους ὀρίζοντες στὴν ἔρευνα καὶ προκάλεσε συμπληρώσεις καὶ συζητήσεις, ἐνῶ ἕνα πολύτομο ἔργο γιὰ τὶς ἀγιορείτικες χάρτινες εἰκόνες ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἰουστίνου Σιμωνοπετρίτη καὶ τοὺς συνεργάτες του.

Οἱ πραγματώσεις σὲ ἕναν τομέα ἀναδεικνύουν καὶ τὰ προβλήματα. Ἐναν αἰώνα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Legrand, ἔπρεπε νὰ τιμᾶμε τὴ μνήμη του μὲ τὴ δευτέρη ἐκδοση, καλύτερα τὴν ἐκδοση ἐξ ἀρχῆς τῆς ἐθνικῆς βιβλιογραφίας. Ὅχι ὅμως μὲ τοὺς ἴδιους τρόπους τῶν ἡρωικῶν αὐτοδίδακτων σκαπανέων. Χρειαζεται καὶ σχέδιο καὶ ἄνθρωποι ποὺ θὰ ἔχουν μαθητεύσει στὰ κεκτημένα

όλων τῶν συναφῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων καὶ θὰ ὑποστηριχτοῦν ἀπὸ τὴν ἀπαραιτήτη παλαιότερη καὶ σύγχρονη τεχνογνωσία. Γιὰ παράδειγμα: πρὶν ἀπὸ δύο δεκαετίες ὁ Γιάννης Κόκκωνας, μὲ τὴ συμβουλή τοῦ ἀπόλυτου Διονύση Φλάμπουρα, ὀδηγήθηκε αὐτοδιδασκόμενος στὶς λύσεις τῶν μεγάλων ξένων εἰδικῶν τῆς καταλογογράφησης τῶν ἀρχετύπων καὶ μᾶς ἔδωσε ἕναν πρότυπο κατάλογο. Κανένας, ἀπὸ ὅσους περιγράφουμε τὰ βιβλία, δὲν συνέχισε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἐνῶ ἀκόμα δὲν καταφέραμε νὰ μεταφέρουμε στὶς μεθόδους ἔρευνας τοῦ ἔντυπου βιβλίου τὰ ἀντίστοιχα κεκτημένα τῆς παλαιογραφίας καὶ τῆς κωδικολογίας.

Τὰ εὐεργετήματα τῆς πληροφορικῆς δὲν ἄγγιζαν ἀκόμα τὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, παρ' ὅλο πὺ ὑπῆρξε σχετικὸς σχεδιασμὸς ἀπὸ τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν καὶ πρόσφατα ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ἡ ἐθνικὴ βιβλιογραφία τοῦ 20οῦ αἰῶνα εἶναι ἕνα αἶτημα τοῦ ὁποῖου τὴν ἐκπλήρωση δὲν μποροῦμε οὔτε νὰ ὄνειρευτοῦμε. Τὸ ἔργο θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὑποκατασταθεῖ προσωρινὰ μὲ μία ἠλεκτρονικὴ, ἔστω καὶ ἡμιαυτοματοποιημένη, συνάρθρωση τῶν βιβλιογραφιῶν πού ὑπάρχουν.

Ἡ ριζικὴ λύση καὶ γιὰ τὴν παραγωγή τῆς τρέχουσας ἐθνικῆς βιβλιογραφίας (ἢ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἐξέδωσε σὲ ἔντυπη μορφή τὰ ἔτη 1989-1996 καὶ σὲ CD-ROM τὰ ἔτη 1989-1994, μὲ πληρότητα γύρω στὸ 50%) ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναδρομικῆς εἶναι ἡ ὀργάνωση τῶν μεγάλων βιβλιοθηκῶν μὲ ἔλεγχο καὶ αὐτοματοποίηση τῶν καταγραφῶν τους. Στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀπὸ χρόνια ἀλλὰ μετ' ἐμποδίων καὶ στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς πρόσφατα ἔχουν ξεκινήσει σχετικὰ προγράμματα. Ἡ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη καὶ οἱ Βιβλιοθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν αὐτοματοποιήθηκαν μὲ τὸ πρόγραμμα ARGOS. Ὅσο γνωρίζω καμία ἀπὸ τίς περιφερειακὲς βιβλιοθήκες δὲν ἔχει ἠλεκτρονικὸν κατάλογο. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι θὰ ἀργήσουμε νὰ ἀποκτήσουμε στοιχειώδη συνθετικὴ ἀλλὰ καὶ προσιτὴ στὸν ἔρευνητὴ καταγραφή τοῦ βιβλιακοῦ πλούτου τῆς χώρας, ἐνῶ τὰ διαπιστωμένα κενὰ τοῦ θησαυρισμένου ὕλικου εἶναι τρομακτικά.

Στὰ προγράμματα τῶν φορέων τῆς ἔρευνας καὶ τῆς παιδείας ἡ ἱστορία τοῦ βιβλίου, παρ' ὅλη τὴν ἀνθιση πού παρατηρήθηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1980, νομίζω ὅτι βρίσκεται σὲ ὑποχώρηση. Αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὴ γενικότερη κρίση χρηματοδότησης τῆς ἔρευνας καὶ λιγότερο στὶς προτεραιότητες πού ἐπικράτησαν πρὸς τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας ὥστε νὰ καλυφθοῦν σιωπὲς δεκαετιῶν. Στὰ Πανεπιστήμια καὶ τὰ ΤΕΙ ἡ ἴδρυση Τμημάτων Βιβλιοθηκονομίας δὲν ἔχει παρουσιάσει ἀκόμη συγκεκριμένα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀνταμειψοῦν τίς ἐλπίδες μας γιὰ τὴν τόνωση τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου καὶ τῆς βιβλιολογίας. Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου διδάχθηκε ὡς προπτυχιακὸ στὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν κ. Χρῖστο Πατρινέλη τὴ δεκαετία τοῦ 1980, χωρὶς συνέχεια. Οἱ διδακτορικὲς διατριβὲς πού ἐκπονοῦνται (ἀπὸ τὰ τέλη τῆς

δεκαετίας του 1960) έχουν τα στοιχεία του τυχαίου και δέν γίνονται στο πλαίσιο οργανωμένων μεταπτυχιακών σπουδών. Στόν τομέ αυτό οι έρευνες που έγιναν με κέντρο τὸ 'Ελληνικό 'Ινστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας ἀπέδωσαν τούς πλουσιότερους καρπούς.

Τὸ βιβλίο, ὡς πολιτισμικό ἀγαθό, γνώρισε καὶ γνωρίζει σημαντική προβολή: ἡ εἰκονογραφημένη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τῶν Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ - Λουκίας Δρούλια καὶ Euro Layton ἀπὸ τὴν 'Εθνική Τράπεζα καὶ ἡ ὀργάνωση δεκάδων ἐκθέσεων στὴν 'Ελλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικό, πὺ συνοδεύτηκαν με λαμπροὺς καταλόγους, ἔδωσαν τὴ δυνατότητα στὸ ἐνδιαφερόμενο κοινὸ νὰ γνωρίσει παλαιότερα καὶ νεότερα βιβλία τῶν δημόσιων καὶ ἰδιωτικῶν συλλογῶν. Τὰ ντοκιμαντέρ στὴν τηλεόραση με θέμα τὸ βιβλίο ἔδωσαν τὴ δυνατότητα γιὰ τὴ γνωριμία με τὸ ἑλληνικό καὶ ξένο βιβλίο, τὴν τυπογραφία καὶ τὴ βιβλιοπαραγωγή.

Στὴν ἐποχή μας, πὺ ἰδρύνονται πολλὰ μουσεῖα με χαρακτήρα εὐρύτερα παιδευτικό, ἔχει τεθεῖ καὶ τὸ θέμα τῆς ἴδρυσης Μουσείου Τυπογραφίας καὶ Βιβλιοπαραγωγῆς. Ὁ κ. Γεώργιος Πλουμίδης ἀπὸ τὴς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 συγκέντρωσε στὸ Πανεπιστήμιο 'Ιωαννίνων μηχανήματα τῆς παλαιᾶς τυπογραφίας. Ἐνα μικρὸ πρόγραμμα ἱστορίας τῆς τεχνολογίας τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας ἄρχισε τὸ 2000 στὸ Πολιτισμικό Τεχνολογικό Ἰδρυμα τῆς ΕΤΒΑ με τὴν προσδοκία νὰ ἐκδοθεῖ ἕνα ἀφετηριακό βιβλίο καὶ νὰ στηριχτεῖ μελλοντικά ἡ ἴδρυση ἐνὸς Μουσείου Τυπογραφίας.

Ἡ μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου καὶ τὰ χαρακτηριστικά του, τὸ ὕφος καὶ ἡ διακόσμηση καὶ ἀκόμη ἡ βιβλιοδεσία γίνονται ἀντικείμενα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου. Καὶ εἶναι καλὸς οἰωνὸς ὅτι τρεῖς ἱστορικοί τῆς τέχνης βρίσκονται ὡς συνέδροι μαζί μας.

Ἡ ἱστορία τῶν τυπογραφικῶν καὶ τῶν ἐκδοτικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20ου αἰῶνα ἀκόμη δέν ἔχει ἀρχίσει νὰ γράφεται καὶ σὲ αὐτὸν τὸν τομέα κρίσιμο πρόβλημα εἶναι ἡ συνεχιζόμενη καταστροφή τοῦ σχετικοῦ ἀρχαϊκοῦ ὕλικου. Ὁ μηχανολογικός ἐξοπλισμός, με τὴν ἀλλαγὴ τῆς τεχνολογίας κατὰ τὴς τελευταῖες δεκαετίες, ἦταν φυσικό νὰ καταστραφεῖ καὶ μόνον ἡ μεγάλη διάρκεια χρήσης του, οἱ ἀδράνεις καὶ κάποιες στοργικὲς φροντίδες ἔσωσαν δείγματα του.

Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ βιβλίου, τὴ διακίνηση καὶ τὴ βιβλιοπωλία, ἐρευνητικὰ εἴμαστε ἀκόμη σὲ ἀφετηριακό σημεῖο, καθὼς μᾶς λείπουν οἱ καταρτισμένοι ἄνθρωποι, με ἐφόδια καὶ ἐτοιμότητες, πὺ θὰ ἐρευνήσουν τὴς πολύπλοκες διαδικασίες αὐτῶν τῶν λειτουργιῶν.

Τὰ ἀντίστοιχα θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀναγνώσεων, τῆς δεξίωσης καὶ τῆς ἐπίδρασης τοῦ βιβλίου στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ στὴς νοοτροπίες, παρ' ὅλο πὺ ὑπάρχει ἡ κληρονομιά τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ οἱ δρῶντες συνεχιστές τῆς.

Ἡ προσπάθεια πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια νὰ ἀνταποκριθοῦμε στὴν πρόσκληση τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων ὀργανώνοντας μιὰ ἔκθεση γιὰ τὰ 500 χρόνια τῆς ἱστορίας τοῦ ἔντυπου ἑλληνικοῦ βιβλίου καὶ ἡ ἐπιλογή μας νὰ ἀποτυπώσουμε τὰ ἀποτελέσματα τῆς προσπάθειας τῶν συνεργατῶν μας καὶ τῆς δικῆς μας σὲ ἓνα βιβλίο, πού θὰ ἦταν χρήσιμο γιὰ τὴν παιδεία μας, μᾶς ἔφερε μὲ τρόπο σκληρὸ ἀντιμέτωπους μὲ τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας: ὅταν οἱ ἀναλυτικὲς προσεγγίσεις δὲν ὑπάρχουν, πῶς νὰ φτάσουμε στὶς αἰτούμενες συνθετικὲς θεωρήσεις. Καὶ γιὰ τὸν κατ' ἀρχὰς εὐνοημένο τομέα τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου οἱ ἐλλείψεις τῶν ἀναλυτικῶν προσεγγίσεων καὶ τῶν ἐπιμέρους συμβολῶν εἶναι πολλές, ἀλλὰ καὶ οἱ συνθετικότερες προσεγγίσεις εἶναι ἀπὸ στοιχειώδεις μέχρι καὶ στρεβλωτικὲς.

Ἀπαντώντας στὸ αἴτημα τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς παιδείας μας δὲν ξέρω ἂν μποροῦμε νὰ σχεδιάσουμε μιὰ πολυσέλιδη ἢ μιὰ πολύτομη ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, ἔχοντας συνείδηση ὅτι ὑπηρετοῦμε ἓνα ἐγχείρημα προδρομικὸ καὶ μεταβατικόν. Γνωρίζω ὅτι τὰ συλλογικὰ βιβλία μὲ διευθυντὴ ἢ διεύθυνση ἔκδοσης τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια στὸν τόπο μας ἀπέδωσαν καρποὺς πολλὰ φορὲς πάνω ἀπὸ τὶς προσδοκίαις πού ἄφηνε ἡ ἀνάλυση τῶν προϋποθέσεων τοῦ ἐγχειρήματος. Τὸ πρόβλημα τῆς σύνθεσης εἶναι ἀκόμη δυσκολότερο.

Ὅλα αὐτὰ, διαπιστώσεις καὶ ἐρωτήματα, ὡς κατὰθεση στὴν ἀρχὴ τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου μας, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ διάλογος κατὰ τὶς ἐργασίες του θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ δώσουμε ἀπαντήσεις γνωρίζοντας περισσότερα καὶ κρίνοντας ἀσφαλέστερα.